

Lietuva artimos tolimos Latvijos veidrodyje

Lithuania in the Mirror of Near Distant Latvia

VALDEMARAS KLUMBYS

Lietuvos istorijos institutas

<https://ror.org/052hz8t89>

klumbys@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7950-8098>

Viktorija Jonkutė 2024. *Tarp praeities ir ateities: Kolektyvinė atmintis XX a. pabaigos Atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių kultūrinėje spaudoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 327 p., ISBN 978-609-425-383-6

Pradėdamas recenziją turiu prisipažinti, kad esu iš retos, daugelio negirdėtos ir, atrodo, jau nykstančios Lietuvos gyventojų grupės – skerslatvių. Tai žmonės, gyvenę Latvijos kaimynystėje, susiję su ja ekonominiiais ir kultūriniais ryšiais. Dar tarpukariu Latvija laikyta kultūringesne ir turtingesne, sovietmečiu atotrūkis nors ir sumažėjo, tačiau neišnyko, o, Sovietų Sąjungos viduje nelikus sienų, ryšių padaugėjo. Tuomet prekių stoka skatino važiuoti apsipirkti ne į artimesnius Šiaulius, o į gausesnę Rygą (žuvelės, saldainiai „Karvutė“ ir kitoks gėris, kurio gimtajame Joniškyje nebūdavo). Latvijos televizijoje laukdavau Disney animacijos, kurios neteko matyti per kitus sovietinius kanalus, per radiją artimieji neretai klausydavo įvairesnės ir turtingesnės latviškos estrados, o vasaromis, užuot vykę į pergrūstą Palangą, važiuodavome į erdvius Latvijos pajūrius. Tai suformavo asmeninį santykį su Latvija, kuriame pynėsi susižavėjimas, pagarba, pavydas ir nostalgija. Skerslatviui Latvija lieka artima ir patraukli, gerokai labiau pažįstama nei eiliniam lietuviui, kurio žinios prasideda juokeliais apie

Received: 26/11/2024. **Accepted:** 02/12/2024.

Copyright © 2024 Valdemaras Klumbys. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

„zircas galva“, o labai dažnai tuo ir baigiasi. Todėl nekeista, kad mane sudomino Viktorijos Jonkutės monografijos siekis palyginti lietuvių ir latvių kolektyvinių atminčių raišką kultūrinėje spaudoje 1987–1993 m. Žinoma, lieka grėsmė, kad mano skerslatvystė gali iškreipti žvilgsnį, neleisti pastebėti knygos trūkumų (o ir privalumų). Vis dėlto kartu tai suteikia ir drąsos žengti į Lietuvoje menkai pažįstamą kaimynų visuomenės ir kultūros pasaulį.

Norisi pradėti nuo skerslatviško džiaugsmo, kad Lietuvoje tyrinėjama ir Latvija. Žlugus SSRS ji jau visai retai prisimenama Lietuvos viešojoje erdvėje, tarpukariu jai dažnokai taikyto turtingesnio ir pavydą keliančio kaimyno vaidmenį posovietiniu laikotarpiu ilgą laiką perėmus Estijai. Filologai, istorikai ir kitų mokslų atstovai, tiesa, Latviją prisimena dažniau, pasitaiko ir lyginamųjų tyrimų. Jie turbūt ir liko bene vieninteliai, išsaugoję monografijoje aptariamą Atgimimo laikų svajones apie glaudų Baltijos šalių bendradarbiavimą. Jos, kaip ir daugelis kitų tų laikų vilčių, akivaizdžiai neišsipildė. O ši knyga neabejotinai prisideda prie gilesnio kaimyninės šalies supratimo. Tuo labiau, kad šis tyrimas – lyginamasis. Tokių tyrimų autoriai turi būti įsigilinę į abi lyginamas visuomenes. Dar daugiau, reikia išmanyti ne tik tyrinėjamo laikotarpio, bet ir XX (o ir XIX) a. istoriją ir kultūrą – kaip kitaip galima suprasti kultūrinės atminties matmenis. Monografijos autorė parodo nemenką šių temų išmanymą, todėl suteikia skaitytojams (taip pat ir skerslatviams) daug ligi tol nežinotos informacijos, leidžia iš naujo, kitaip pažvelgti į Atgimimo laikų visuomenę ir kultūrą. Tuo labiau, kad autorė mato ne tik tai, kas paviršiuje, bet užčiuopia ir giliau vykusius procesus.

Monografijos struktūra logiška: po įvadinės ir teorinės dalių, kuriose aptarti tautinių atgimimų kontekstai, kolektyvinės atminties sampratos, tyrimo metodas, kolektyvinės atminties raiškos spaudoje specifika, pereinama prie pagrindinės temos – kolektyvinės atminties aptarimo. Kultūrinėje atmintyje išskiriami tautinis, kultūrinis, politinis, mitologinis matmenys ir demitologizavimo bei dekonstravimo tendencijos, o komunikacinėje – trauminis (tremties), žemdirbiškas-gamtinis ir miesto matmenys. Išskirti matmenys vienas kitą papildo ir sukuria įtikinamą, nors neišvengiamai nepilną kolektyvinės atminties vaizdą. Knyga baigiama tautinių mažumų dėmens kolektyvinėje atmintyje analize. Tai greičiau tik nevienodi punktyrai: šalia vokiečių vaizdinio latvių atmintyje pateikiama ir (buvusių) Latvijos vokiečių atminties apie Latviją fragmentų, bet lenkų mažumos Lietuvoje atmintis beveik neliečiama, išskyrus lietuvių požiūrį į lenkus, o štai aptariant žydus skiriama dėmesio pačių žydų atminčiai. Neaišku,

kodėl skirtumai yra tokie ir ką tyrimui duoda mažumų kolektyvinės atminties inkorporavimas į bendrąją Lietuvos ir Latvijos kolektyvinę atmintį. Diskutuotinas ir pats mažumų pasirinkimas – juk visai nepaliestas kolektyvinės atminties santykis su rusų mažuma, kuris leistų geriau palyginti atminčių funkcionavimą, – buvusių okupantų, atsikėlėlių klausimas turėtų vienyti iš sovietų okupacijos išsilaisvinusias tautas. Rusakalbių klausimo apėjimas palieka nemažą spragą lyginant kolektyvines atmintis Lietuvoje ir Latvijoje, ji prašosi užpildoma. O štai lenkų Lietuvoje ir vokiečių Latvijoje vaidmuo ir santykis su titulinėmis tautomis skyrėsi, todėl vargiai palygintina ir atmintis apie juos.

Perskaitęs šią knygą galų gale supratau, kodėl susidomėjimo vienintele kita baltų tauta, kuri jau vien dėl tokio artimumo lyg ir turėtų būti svarbi, traukti ir skatinti bendradarbiavimą, Lietuvoje tiek nedaug (panašus atrodo ir susidomėjimo Lietuva lygis Latvijoje). Gali atrodyti, kad Latvijos visuomenė ir kultūra gana panaši į Lietuvos: giminingos kalbos, tautinės juostos, dainų šventės, XIX a. tautinis atgimimas ir kiti panašumai. Tačiau iš tiesų mus daugiau kas skiria nei jungia, mūsų kultūros nepanašios gal netgi radikalčiai, skirtumų nuo latvių kultūros yra panašiai (jei ne daugiau) nei nuo lenkų. Turbūt labiausiai lietuvių ir latvių kolektyvines atmintis jungia ne kas kita, o sovietmečio patirtys. Tremtys ir sovietų politika daugumoje sričių Lietuvoje ir Latvijoje buvo panašios, ir tai lėmė panašias pasekmes. Vis dėlto net ir į šią patirtį kolektyvinė atmintis Lietuvoje ir Latvijoje reagavo skirtingai, kaip rodo Jonkutės tyrimas. Lietuvoje tremtis heroizuota ir kartu matyta per martirologinę prizmę, kaip išskirtinė tautos kančia (tarsi kitos tautos SSRS to nebūtų patyrusios), o Latvijoje tremties atmintis ne tiek akcentuojama, gerokai mažiau svarbi tautinei savi-monei, čia svarbesnė išeivių rolė. Apskritai mazochistinis kančios ir kentėjimo diskursas akivaizdžiai būdingesnis lietuvių kultūrai, ir galima tik pritarti autorei, šį skirtumą siejančiai su religija: kankinystės garbė katalikybėje ir racialesnis protestantizmas neabejotinai prisidėjo prie šio skirtumo.

Taip pat ir kolektyvizacija, Lietuvoje nutraukusi ar bent labai ryškiai susilpninusi ryšį su žeme ir kaimu, padariusi tą ryšį skausmingai problemišką, nutrūkstantį, o Latviją, vėlgi, atrodo paveikusi kitaip, mažiau – jos kultūroje santykis su gamta ir žeme išliko gerokai stipresnis. Stebint, kaip lengvai Lietuvoje daugelis žmonių išsiskyrė su atgauta žeme, atrodo, kad lietuvių ryšys su žeme stiprus tik kultūriniame savivaizdyje, o ne realybėje. Panašiai ir mūsų santykio su gamta problemos (plynai iškertamos miestų aikštės ir gatvės, brandžius

medžius pakeičiant madingais „šluotražiais“, nuo medžių visiškai „apvalomos“ kapinės ir t. t.) atrodo ne tokios būdingos Latvijai. Tai reiškia, kad knygos autorės išskirti komunikacinės atminties žemdirbiško-gamtinio matmens skirtumai nebuvo būdingi tik Atgimimo laikų savivaizdžiui, tačiau iki šiol veikia žmonių santykį su gamta. Panašiai ryškiai skiriasi ir dar vieno komunikacinės atminties matmens – urbanistinio – veikimas kultūroje: lietuviams Vilnius svetimas ir tik besijaukinamas, veikiantis daugiau kaip mitas, o Ryga latviams – tai savas miestas, kurio atmintis – konkreti ir paveldėta.

Lietuviai didžiuojasi savo istorija, valstybingumu LDK laikais, ko latviai neturėjo iki XX a., tačiau konkretūs ryšiai tokie seni ir sutrūkinėję, jog lieka daugiau mitiniame lygmenyje, kurį būtina sustiprinti statant paminklus (anot Jonkutės, Latvijoje paminklų karai buvo gerokai silpnesni nei Lietuvoje) ar naujus, bandančius imituoti tikrus Valdovų rūmus. Šia prasme lietuvių santykis su senąja istorija atrodo panašus į latvių kultūrinei atminčiai svarbų folklorinį, mitologinį pagrindą. Latvių kultūroje mitologiškumas nėra slepiamas, atvirksčiai – akcentuojamas, o lietuvių – bandoma suvaidinti nenutrūkusį, besitęsiantį ryšį su LDK valstybingumo tradicijomis. Užtat santykis su realiu gamtiniu ir kultūriniu paveldu Latvijos kolektyvinėje atmintyje atrodo tvirtesnis, tvaresnis ir mažiau mitologizuotas nei Lietuvoje, kuriai jos tolimoji praeitis – svetima.

Bet laikas man baigti skerslatviškus latvofiliškus svarstymus. Lygindama kultūrinės atmintis monografijos autorė išryškino ir stipriuosius lietuvių kultūros elementus. Visų pirma tai gana kritiškas santykis su kolektyvinės atminties elementais. Pasirodo, Latvijos diktatorius Kārlis Ulmanis Latvijoje buvo kritikuojamas mažiau nei mūsų Antanas Smetona, Ulmanio mitas latvių kolektyvinėje atmintyje išliko svarbus iki šiol. Taip pat buvo įdomu sužinoti, kad Latvija yra „tipiškas, tradicinis tautinės valstybės pavyzdys“ (71), o Lietuvoje esama gerokai daugiau polemikos dėl etnocentrinės valstybės sampratos, ar tai, kad mūsų praeities figūrų aktualizavimas „buvo fragmentiškesnis ir labiau priminė herojaus paiešką ar lūkestį, kurį siekta išpildyti“ (104), skirtingai nei Latvijoje, kur egzistavo gana aiškus kultūrinių herojų panteonas. Tai nestebina turint omenyje tautinių kultūrų vystymosi skirtumus iki nepriklausomybių atkūrimo 1918 m. – spaudos draudimas Lietuvoje ir didžiojoje būsimoje Latvijos dalyje cariniais laikais galiojusi faktinė kultūrinė autonomija lėmė didžiulį kultūrinį, socialinį ir ekonominį Lietuvos atsilikimą nuo Latvijos, kuris tarpukariu mažėjo neskubriai. Netgi būtų galima svarstyti, kad lietuvių kolektyvinėje atmintyje

įsitvirtinęs tremties akcentavimas susiformavo dėl to, kad taip buvo galima efektyviausiai pabrėžti sovietinės okupacijos padarytą žalą. Mat daugelyje sričių Lietuva sovietmečiu sparčiai vystėsi: augo gyvenimo lygis, industrializacija ilgą laiką vyko pagal dar tarpukariu parengtus planus, modernėjo gyvenimas įvairiose gyvenimo srityse, o Latvijoje perteklinė industrializacija buvo naudinga ne respublikai, o SSRS, daugelio žmonių gyvenimo lygis ilgą laiką buvo žemesnis nei tarpukariu, o kur dar didžiulis rusakalbių antplūdis. Latviams nereikia baugintis dėl tremties, kai ir be to yra daugybė aiškiai matomų ilgalaikių neigiamų sovietinės okupacijos pasekmių. Turbūt jos ir stumia latvių tautą į ginties poziciją, kuri neskatina kritinio santykio su savais mitais ir siekia užkonservuoti tautinę valstybę taip apsisaugant nuo jaučiamų grėsmių. Pasirodo, kad ir sovietmečio įtaka Lietuvai bei Latvijai ne tokia jau panaši, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio.

Visa tai leistų nė neskaityti paskutinio knygos poskyrio, skirto bendros Baltijos šalių regiono atminties konstravimui – jo nesėkmė užprogramuota, telieka tik sužinoti, kas ir kaip bandyta. Anot Jonkutės, regiono atminties konstravimas „labiausiai rėmėsi dviem bendruomeniniais modeliais – (etno)kultūriniais baltų ir (geo) politiniu Baltijos“ (59), o autorės išvada – nuspėjamai pesimistinė: regioninė atmintis – konstruojama (iš viršaus?), todėl ji – fragmentiška, funkcinė (239). Tiesa, yra dar viena jungtis, kurios nereikia konstruoti, tačiau jos autorė aptarti negalėjo, nes tai išeina už chronologinių jos tyrimo ribų, – tai pats monografijoje analizuojamas laikotarpis. Užtenka prisiminti ryškiausią jungiantį įvykį – Baltijos kelią, kurio realumas ir mastas daro jį išskirtinį ir pretenduojantį į mitologinį matmenį. Tai, kad iki šiol neaišku, kas šios idėjos autorius, Baltijos kelią artina prie šio statuso.

Taigi Lietuvos skaitytojams lyginimas su Latvija leidžia daug ką sužinoti ir apie mus pačius, geriau ir giliau suprasti mūsų visuomenę ir kultūrą. Tai, kaip ryškiai vis dėlto skiriasi lietuvių ir latvių kolektyvinė atmintis po sovietmečio ir apie sovietmetį, stiprina nuomonę, kad šios okupacijos įtaka okupuotoms visuomenėms nebuvo tokia didelė, kaip atrodo skaitant begalinius publicistinius ir (pusiau) mokslinius sovietizacijos įtakos tautiškumui ir visuomenei demaskavimus, kai bet kokia dabar egzistuojanti blogybė beveik automatiškai siejama su okupacija. Jei išliko tiek daug skirtumų, jei giminiškos tautos nesupanašėjo, tai ir poveikis nebuvo toks jau didelis ar visai ne toks, kokį įsivaizduojame?..

Tai tik keletas iš minčių, kurias sukėlė Jonkutės monografija. Kartais skaitydamas pasigėsdavau bandymų plačiau aptarti kolektyvinės atminties skirtumų priežastis – buvo vietų, kai atrodė, jog autorė tiesiog nedrįsta plačiau svarstyti

apie jas, o kartais priežastis nurodo tik keliais žodžiais. Vis dėlto, turint omenyje knygoje aptariamų temų gausą, toks išigilinimas reikalautų daug papildomo darbo ir tai būtų jau kitas tyrimas. Galbūt jo galima tikėtis ateityje. Tai, kad monografija parengta 2020 m. apgintos disertacijos pagrindu, turbūt lėmė ir kiek stenografiško darbo išpūdį – knygoje nemaža perpasakojimų, ne tik diskusijų, bet ir paskirų straipsnių. Kita vertus, kai nesi susipažinęs su tuo, kas virė Latvijos spaudoje, toks pristatymas leidžia išigilinti į to meto kontekstą, todėl tai nėra trūkumas – greičiau neišvengiamas tokio pobūdžio tyrimo elementas. Be to, pateikiamos detalės kaip tik daro tekstą įdomesnį.

Dar vienas diskusinis dalykas – monografijoje kuriamas vaizdas, kad šalyje egzistuoja tik viena kolektyvinė atmintis. Nors autorė pabrėžia, kad „[s]iekiant atskleisti diskurso netolygumus ir dinamiką, individualių atminčių skirtumus, į tyrimą įtrauktos ir prieštaringesnės, kritiškesnės pozicijos“ (54), tačiau tokios nuomonės vis dėlto lieka pavienės. Autorė nebando aiškintis, ar dominuojančios atminties kritikos nurodo į kitokias (kolektyvines?) atmintis, ar jos lieka pavienių intelektualų pozicijomis, nes užsimenama tik apie kartų pozicijų skirtumus. Lietuvoje ryškiausias tokių kritikų – Tomas Venclova, gana dažnai cituojamas tyrime. Suprantama, jog apibendrinimai yra neišvengiami bandant pateikti visumos vaizdą, tačiau gal buvo įmanoma išskirti ir kitas dominavusias kritines tendencijas, liudijančias kitokių, nedominavusių atminčių funkcionavimą. Tai ypač sakytina turint omenyje chronologines tyrimo ribas – 1987–1993 m., kai dominuojančios kultūrinės atmintys formavosi. Būtent formavimosi metas leidžia geriau apčiuopti atminčių įvairovę, kuri sumažėja, kai jau susiformuoja ir įsitvirtina „teisingas“ pasakojimas apie praeitį. Pateikiant bendrą kolektyvinės atminties vaizdą neretai lieka neaišku, kaip ji keitėsi laikui bėgant. Pateikiamas kolektyvinės atminties paveikslas gana statiškas, nors per tuos keletą metų vyko didžiuliai kolektyvinės atminties raiškos viešumoje pokyčiai. Retkarčiais konstatuojama, kad kritiškesnis santykis su tarpukario paveldu, etnocentrinium tautiškuumu ir istorine atmintimi sustiprėjo antroje tyrinėjamo laikotarpio pusėje, – dažniausia tai matyti tik iš monografijos išnašų. Vis dėlto ir šiuo atveju gilinimasis į kolektyvinių atminčių įvairovę bei jų raiškos kaitą reikalauja tolesnių tyrimų.

Baigdamas noriu tiesiog pasidžiaugti nauju ir vertingu tyrimu, leidžiančiu daugiau sužinoti apie Atgimimo laikotarpį, artimą, tačiau menkai pažįstamą, tarsi toliu miglose paskendusią Latviją, naujai pažvelgti į to laiko ir dabarties Lietuvos visuomenę ir kultūrą. Manau, kad malonumą skaitydami šią knygą patirs ne tik skerslatviai.